

מעמדם ההלכתי של חרשים ומפגרים ובעיות חינוכם על פי ספרות השו"ת

בספרות תושבע"פ הוזכרו חרש שוטה וקטן כקבוצה של פרטים שאינם בני-דעת וחיוב במצוות, וממילא אינם יכולים להוציא ידי חובה אחרים החייבים במצוות. מאותו טעם אינם בני חיוב בעניינים ממוניים, בדברים התלויים בדעת או במחשבה וכוונה, והרי הם בחסות הורים או קרובים מבוגרים.¹

והנה בעוד שייכותו של קטן לקבוצה זו היא זמנית, ופוקעת עם שינוי מעמדו לגדול, כתוצאה מסימני בגרות או גיל 13 שנים לבן ו-12 לבת,² הרי ששייכותם של שוטה וחרש לקבוצה זו נראית לכאורה כתמידית ואינה קשורה בגילם הכרונולוגי.³

בספרות ההלכה נדונה הבעיה הסבוכה של הגדרת קריטריון לשוטה, והאבחנות השונות הקיימות בהלכה בין פתי (רפה שכל) לבין חולה נפש, שתרגומן למושגים מוחלטים ולמושגים רפואיים של ימינו הוא בעייתי.⁴ אולם מעבר לזאת התעוררה במאה הקודמת בעיה קשה של מציאות המוכיחה, כי גם החרש וגם השוטה שוב אינם בסטטוס בלתי הפיך. בעזרת חינוך מיוחד ועזרים שונים ניתן לקדם את רובם לדרגה שיהיו מסוגלים לתקשר עם החברה הסובבת ולהפנים נורמות של התנהגות בסיסית, ובמקרים רבים ניתן לקדםם להרבה יותר מזה. מציאות זו עומדת בניגוד חריף להגדרה ההלכתית, לפיה חרש ושוטה אינם בעלי-דעת ואין שום משמעות מחייבת למעשיהם ולדיבורם.

תלמידותינו המכשירות עצמן להוראה, אם בחינוך הרגיל ואם בחינוך המיוחד, מן הראוי שתכרנה את הנושא והיבטיו ההלכתיים העדכניים.⁵ ידיעות בנושא זה חשובות לא רק למי שעוסקת עם ילד מפגר או חרש, אלא גם למי שמלמדת ילדים רגילים. לא פעם במסגרת לימוד מקצועות היהדות נתקלים התלמידים בהתייחסות ההלכתית של המשנה והגמרא לחרש ושוטה. התלמידים מתלבטים בנקיטת עמדה לגבי ילדים חריגים אלה הנמצאים בשכנותם או אף במשפחתם. התלמידים אף עלולים לתמוה על קביעה קטגורית זו של המשנה שאינה תואמת את המציאות המוכרת להם. חשוב איפוא, שהמורה תתייחס לנושא ותבהיר אותו בהתאם באמצעות הקבלה, השוואת המצב אז וכיום.

ענייננו, במאמר זה בבעיות חינוכיות הקשורות בחינוכו של ילד חרש אילם ושל ילד מפגר כפי שבאו לידי בטוי בספרות השו"ת. להלן נפרוס את היריעה בהצגת דרך ההתמודדות של פוסקי

תאריכים: שילוב החריג; חרש; אלם; מפגר; חינוך למצוות; עמדות הלכתיות; ספרות השו"ת; הוראת תושבע"פ; קטן בהלכה; חיוב במצוות; מאכלות אסורות.

על דברי המשנה הראשונה במסכת חגיגה "הכל חייבין בראיה חוץ מחרש שוטה וקטן..." מסבירה שם הגמרא⁶ שהשוו חרש לשוטה וקטן "מה שוטה וקטן דלאו בני דעה, אף חרש דלאו בר דעה הוא". וכן פירשו שם שחרש שדיברו זכמים בכל מקום "שאינו שומע ואינו מדבר" ולא מי שלוקה רק באחד מהם. וכך סיכם רמב"ם את הדברים להלכה⁷:

"חרש וחרשת האמורים בכל מקום הן אילמים שאין שומעין ואין מדברין. אבל מי שמדבר ואינו שומע, או שומע ואינו מדבר, הרי הוא ככל אדם. ואיש ואשה שהן שלמים בדעתן ואינן לא חרשים ולא שוטים נקראים פיקח ופיקחת".

אבחנה זו נכנסה גם לשולחן ערוך, למשל⁸:

"חרש המדבר ואינו שומע או שומע ואינו מדבר הן כפקחין ומצטרפים. אבל מי שאינו שומע ואינו מדבר, הרי הוא כשוטה וקטן".

אולם בן זמננו הקורא הלכות אלו יתמה מיד: מה יהיה דינו של מי שנולד חרש-אילם, אבל בעזרת חינוך מיוחד שקיבל למד קרוא וכתוב, למד להגות מלים, ויש ביכולתו לתקשר עם בני-אדם, האם עדיין תישאר לגביו ההגדרה המשווה אותו לשוטה, לפי שאינו בר-דעת?

השאלות לגבי חרש סבוכות יותר עקרונית מאשר שאלות לגבי מפגר, שהרי שוטה מוגדר כאינו בר דעת, ולכן אם מצבו השתנה ממילא השתנה גם דינו. אך לא ברור היה לפוסקים שניתן לומר זאת גם על החרש. לכן נתחיל לדון במעמדו של החרש, ואח"כ נעבור לנושא המפגר.

שאלת מעמדו של החרש נדונה בכל הדורות ובתחומים שונים. בעבר היו שאלות קשות בענייני המעמד האישי (נישואין וגרושין וכן חליצה ויבום), ועם קידומם של חרשים ביכולתם לתקשר עם סביבתם, התעוררו שאלות גם בתחומי מצוות אחרים: כשרות שחיטתם, צרופם למנין עשרה בתפילה ועוד.

בנושא נישואין כבר פסק רמב"ם⁹ שקידושיהם רק מדרבנן. כלומר: חכמים הכירו ביכולתם של בני זוג חרשים לחיות באהבה וכבוד הדדיים, אך בגלל המגבלות המשפטיות - הלכתיות קבעו להם תוקף דרבנן, וכך איפשרו גם התרתם בגט. באופן מעשי נהגו שהחרש היה עומד תחת החופה יחד עם קרובו הרגיל עמו. האחרון היה מסביר לחרש את שלבי הקידושין והנישואין, והחרש היה מאשר בהרכנת ראש. לגבי כתובה יש שנהגו שהקרוב היה צריך להתחייב בה כי החרש אינו יכול¹⁰ ויש שפטרו מכתובה בכלל ואם רוצים כתובה, כתובה כרגיל רק ציינו שהחתן חרש¹¹. לגבי חליצה, כיון שיש בעיה הן בדעת המבצעים והן בצורך של אמירת נוסח מוגדר ובהגיה נכונה, היו פוסקים רבים שפסלו את האפשרות של חליצה¹².

בשו"ת צמח צדק¹³ נדונה בעית נישואיו של חרש שאינו שומע ואינו מדבר "שיוודע במלאכת חייטין והוא פיקח גדול ומבין בטוב... יודע בסדר התפילות להראות מתוך הסידור איזה הן תפילות של חול ואיזה של שבת ויום טוב ומה שמוסיפין לומר לפי סדר המועדים, ונושא ונותן עם כל

אדם ויודע לחתום בחתימת ידו". למרות יכולת הקריאה והכתיבה שלו, קבע הפוסק "אף על פי שהוא פיקח ביותר, אין לחלק בין החרשים" ולכן פסק שלא ישנו מסדר הקידושין שתואר לעיל, גם כדי שלא יטעו אנשים לחשוב שקידושי חרשים הם דאוריתא.

ב-1864 פרסם ר' יהודה ליבש מלבוב, קונטרס מלאכת חרש, בו ניסה לברר הלכתית מעמדם של "חרשים אילמים אשר יוצאים מלומדים מבית ספר טויבשטומשולע (בי"ס לחרשים אלמים)". במאמר ארוך ניסה להראות, שדינם של אלה, כדין מדבר ואינו שומע, הנחשב הלכתית לפיקח. לכן: שחיטתם כשרה (אם יודעים הלכות שחיטה), קידושיהם יכולים להחשב דאוריתא, אין בעיה שיכתבו גט, יכולים הם להעיד ברוב ענייני ממונות ובענייני איסור, בודאי חייבים במצוות ויכולים להצטרף למניין עשרה. העניין היחידי בו הסתפק הוא עניין חליצה. את תשובתו זו שלח ר' יהודה ליבש לאישורו של הרב חיים האלברשטאם¹⁴ בעל שו"ת דברי חיים. התשובה של בעל דברי חיים עם השגותיו של ר' יהודה ליבש עליה, פורסמו בקונטרס מלאכת חרש ולימים נפוצו ברחבי אירופה.

סמוך לאותו זמן נכתבה תשובתו של מהר"ם שיק¹⁵:

"נשאלתי בחרש שאינו שומע ואינו מדבר ורק אחרי כך נתחנך בבית חינוך הנקרא... ונתחנך לדבר בקושי ויכול להשיב על כל מה שנשאל וגם מבין היטב קריצות ותנועות שפתיים של המדבר עמו, מאי דינו אם יש לו דין חרש המדבר זאינו שומע או דהוא נשאר על דין אינו שומע ואינו מדבר, דיש לומר כי דיבורו הוי רק כמו שמרגילין עופות שידברו כמו פאפעגיי (תוכי) וכיוצא בו. והנה הדין הנה לא ראיתי ולא מצאתי רמז ממנו בפוסקים וגם לא בתשובות האחרונים ואמרתי לחוות דעתי בעזה"י את הנראה לפענ"ד (לפי עניות דעתי) ולא למעשה אלא להעיר..."

בתשובה ארוכה הוא דן בחרש-אילם מלידה ושלא מלידה ובחרש שאינו אילם. לגבי המקרה הנידון - מי שנולד חרש-אילם אך חניכיהו לדבר, האם דומה לחרש שאינו אילם? הוא מתלבט אם הדיבור מועיל או שמא רק הרגל יש כאן "כמעשה קוף בעלמא". את תשובתו הוא מסיים: "ועל כל פנים נראה דחרש שהורגל לדבר בבית חינוך עדין לא יצא מידי ספק 'אינו בר דעה' לכל הפחות, ואין לצרפו למנין ולהניח להוציא עצמו ע"י חרש כזה ואין אוכלין משחיטתו."

פוסקים אלו היו לפני כל החכמים בדורות הבאים, וחייבו אותם לא רק להתמודד עם דברי הגמרא, הרמב"ם והשו"ע, אלא גם לסתור ראיותיהם של גדולי פוסקים אלה, אם ביקשו לפסוק אחרת.

ר' עזריאל הילדסהיימר פירסם מאמר¹⁶ בשנת 1886, בו הוא מסכם את גישות הפוסקים שלפניו. לאחר שהוא דן בדעותיהם הוא כותב:

ונלע"ד שעיקר הדבר תלוי בשאלה אם כח השכל של החרש לקוי באופן מוחלט או שהוא נורמאלי כשלעצמו וכעין אוצר גנוז. כהצד הראשון היה מקובל אצל הגוים

עד תחלת המאה הי"ט לספח"נ, עד שבא גואלם ומצילם של מסכנים אלו בעלי ארבעת החושים, ויקטור אוגוסט יעגער, פרופסור במדינת וירטעמברג, שהסיק בחיבורו "אנלייטונג צום אונטעריכט טויבשטומער קינדער אין דער שפראכע, דער רעליגיאן אונד אנדערן שולגעגענשטענד" [הדרכה לחינוך ילדים חרשים-אלמים בדיבור, בדת ובמקצועות אחרים שמלמדים בבתי הספר] (שטוטגארט אלף שמנה מאות שלשים ושתיים - שש), כי לחרש יש כל הכשרונות לרכישת שפת הדיבור: שכל המסוגל ללמוד שפה, האיברים הצריכים לכך, החושים המאפשרים את קליטת צורות השפה, ונוסף לכל זה האמצעים להתקשר עם הזולת. בנוסח מדויק יותר הסיק במחקרו יוחנן אייכנינגער, מנהל מוסד לחרשים בלינץ שבאוסטריה: לחרשים יש כוח השכל כלכל אדם, אלא שכמובן קשה יותר לעוררו ולפתחו, כלומר להביאו לידי תודעתו. אין כאן המקום להביא את יתר דבריהם המעניינים, ודי לי להביא את חוות דעתם של שניים מן המומחים הגדולים ביותר. האחד היה עדוארד ואלטער, מנהל מוסד לחרשים בברלין, שאמר לי, כי כוח השכל של החרשים נחלק, בדיוק כמו אצל הפיקחים, לשלש דרגות: כשרון מובהק, כשרון בינוני וצמצום המוח. כן עולה בהרבה חריפותם על זו של בעלי חמשת החושים מהמדרגה השניה. - והשני ר' יואל דייטש, מנהל המוסד לחרשים בוינא, שכתב לי: החניכים שקבלו את השכלתם השלמה במוסדנו במשך זמן הלימוד הקצוב להם, דעתן צלולה ללא ספק. ולא עוד אלא שלדעתי החניכים שיצאו מן מוסדנו כמסוגלים להשתתף בחיי החברה האנושית, עומדים ברמה תרבותית גבוהה ביותר ודרך חשיבתם הגיונית בהרבה מזו של בוגרי בתי-הספר היסודיים והתיכוניים. כחוכחה לכך, הריני מצרף גליון אחד של עתון שהמו"ל שלו וכן העורך הם מחניכי לשעבר. רמיזות ועצות לחברות חרשים וגם המאמר "בחירת החניכים במוסד לחרשים האוסטרי-יהודי הכללי בוינא", הם פרי עטו של חניכי ברנהרד בריל. מסופקני אם נמצא בין המהוננים בכל החושים מי שיוכל להביע רעיונותיו בצורה טובה וחריפה ממנו. ובאמת יש במאמרים הנ"ל רוח מקורית וחריפות רבה וניסיון עשיר, וחזינן דהמציאות מכחשת את מה שכתב הגאון מהר"ם שיק, שפעולת החרש שלימדוהו הוי כמעשה קוף בעלמא ושאינה אלא כפי מה שנקבע ונטבע בו מההרגל והלימוד ואין לו בחירה ודעה חופשית.

עם זאת מספר הרב הילדסהיימר שנשלח אליו מאמר של הרב אברהם וואלף מהמבורג, שנתפרסם בשער הזקנים (ח"ב דף קל"ה). תמצית דברי המאמר: חז"ל ידעו מגבלותיו ויכולתו של החרש ואת האפשרות לדבר אליו בשפתיים, וכללוהו בקבוצה המתאימה לו. כשם שקטן, גם אם ידיעותיו רבות, לא הוציאו מכלל קבוצה זו, כך גם חרש יהיה שייך לקבוצה, וידיעותיו אינן מעלות ואינן מורידות. על כך טוען הרב הילדסהיימר:

"אבל כך היתה השקפת העולם על דבר החרשים בזמנם (ספר שער הזקנים נדפס בשנת תק"ץ ובתשובה עצמה לא נזכר זמן כתיבתה וגם בתשו' הרי"ד במברגר לא נכתב הזמן) וכן מבואר בספרי הרופאים מן התקופה ההיא, ורק לאחר נשתנתה דעתם עד שהגיעו למסקנה שיש לחרשים כוח השכל (אלא שקשה להוציאו מכח אל הפועל), וכך הוכח בימינו בבירור מן הניסיון. ואין בזה שום סתירה לדחז"ל

שלא דיברו אלא בחרש שלא היה באפשרותו להפעיל את כוח השכל שלו. ולענין אין להחליט בבירור כדברי הגאונים הנ"ל שלימוד החרשים אינו כלום ולענין דיעבר ודאי שצ"ע לסמוך על דבריהם.

בדורות שלאחר כך המשיכו לעסוק בהלכות, הנוגעות לחרשים אילמים אלה מהיבטים שונים: לענין חינוכם¹⁷, בסדר גרושים לגביהם¹⁸, שמושם כשוחטים¹⁹, וצורפם למניין²⁰.

מקריאת תשובות אלו מתקבל הרושם, כי על אף שרובם חיפשו בכל תחום דרכים להתיר, הרי רבה ההתלבטות והרתיעה. לענ"ד נובעת הרתיעה מכמה סיבות:

א. חלק מהשאלות עסקו בבעיות סבוכות של המעמד האישי - חליצה וגט, ובכל מקום שהיתה אפשרות אלטרנטיבית העדיפו אותה על פני פסיקה חרשה ועקרונית.

ב. מתברר, כי הרושם שנוצר מציטוט דברי הצמח צדק מבלי להזכיר ששם מדובר בסידור קידושין²¹, אי הבהירות לגבי עמדתו של בעל שו"ת דברי חיים²², והשפעתו העצומה של מהר"ם שיק כפוסק - כל אלה יצרו מצב של צורך בעוצמה הלכתית כדי לשנות מעמדם של חרשים אלו מדין שוטה וקטן.

ג. אצל חלק מהפוסקים קיימת בעיה מוכרת, הקשורה ביחס שבין המציאות המודרנית וקביעותיהם של חז"ל. כדי להמחיש זאת אביא ציטוט מדברים של אחד הפוסקים²³: "ויש לדחות שבימי חכמי הש"ס עדיין לא נודעה חכמתם זו שיוכלו ללמד חרש שיוכל לדבר, אבל מ"מ א"ל (מכל מקום יש לומר) שבאמת אינו חרש, דאם כן נאמר שחכמי הש"ס טעו חס שלום בדין חרש בשביל שלא ידעו שאפשר ללמדו לדבר."

בדורנו אנו, עולות הבעיות ביתר תוקף, הואיל ותנאי המציאות השתנו. כיום מסוגל חרש-אילם לבטא רצונו ומחשבתו בבהירות רבה בכתב ובע"פ. לא מצאתי פוסק (בשלושים השנים האחרונות) שלא הגיע למסקנה שאין דינו כדין שוטה. ההבדלים הם בנחישות הפסק ובהירותו, ובהנמקות השונות הניתנות. נסקור כמה תשובות עיקריות.

הרב וינברג²⁴ קבע שבמקום שיש הוכחה גמורה שהם ברי-דעת, הם חייבים במצוות, וממילא יש לומר שמצטרפים למנין עשרה. ר"י וינברג תימצת את המחלוקת בין הפוסקים הקודמים סביב השאלה: האם קלישות הדעת של החרש היא לקוי אורגני במוח, או תוצאת פיגור סביבתי ("שאין לו ממי ללמוד"). בסוף דבריו העיר ששאלה זו אינה יכולה להיות מוכרעת ע"י אנשי המדע, שכן מידת הדעת הדרושה לקיום מצוות היא בסמכותם של חז"ל בלבד.

בית הדין הרבני באשקלון²⁵, קיבל עמדה עקרונית: מי שמסוגל לדבר בחיתוך דיבור סביר, ומבין מה שאומרים לו, דינו כפיקח ויוכל לחלוץ ולא ליבם²⁶.

הרב עובדיה יוסף נשאל²⁷ לגבי צרף למניין ופסק בעקבות קודמיו: יכול החרש להצטרף למניין מכמה טעמים:

א. אינו נופל ממי שישן בחזרת הש"צ, או עומד בתפילת הלחש, ובכל זאת מצטרף לעשרה.

ב. ענין אמירת דברים שבקדושה בפני עשרה דווקא, הוא רק מדרבנן.

מתשובתו של הרב יוסף, עולה עמדתו העקרונית: מחשבתם ניכרת מתוך מעשיהם, ועל כן יש לצרפם לכל דבר שבקדושה. גישתו הספציפית מושפעת מהחשש שאם אין עשרה שיענו על ברכות העמידה, נמצא הש"צ מברך לבטלה. לכן מציע הוא כשיש מניין מצומצם יאמרו קדושה מיד ללא חזרת הש"צ.

הרב משה פינשטיין²⁸ נזקק לשאלת מעמדו של חרש-אילם הנעזר במכונת שמיעה והגיע לרמת דבור רגיל. הרב קבע שיש לו מעמד של מדבר ואינו שומע, שלפי הגמרא הרי הוא כפקח. חידושו של ר"מ פינשטיין הוא, שבענייני תורה דנים כפי טבע החושים ולא באמצעים טכנולוגיים מלאכותיים. לכן, כשם שבושרצים קובע כושר הראיה האנושי ולא מה שרואים במיקרוסקופ, כך גם אדם זה נדון בשמיעתו האנושית שאינה קיימת, ולא על פי אמצעי מלאכותי אלקטרוני (להבחין מאמצעים ידניים או הרמת קול). בעקבות אבחנה זו של מדבר שאינו שומע, הוא מסביר את דבריו של הרמב"ם, שאדם כזה אינו כשיר למכר קרקעות, הואיל ודרושה לכך חריפות יתירה. ר"מ פינשטיין מפרש חריפות זו כהעדר מגבלה של שמיעה. באופן מעשי, למעט מגבלת מכירת קרקע, הרי אדם זה כפיקח לכל דבר.

הרב שיינברג עסק בנושא זה²⁹, וטען שאינו מבין למה פטרו חרשים, הרי אין גזירת הכתוב על כך. בכל מקום הישוו אותו לשוטה - "אינו שומע ואינו מדבר כלאו בני-דעה נינהו". אבל אם רואים שהוא בר-דעת גמור מדוע יהיה פטור? הוא דוחה את הטענה - שאי אפשר לומר שבימי חכמי הש"ס טעו - בהסבירו, שאמנם ההלכה למשה מסיני היא, שחרש אין בו דעת ופטור, אך מי שלמדוהו לדבר יצא בכלל חרש. לדעתו, הדיבור מפתח את החשיבה, ולכן יכול המדבר להפוך לבר דעת. (בכך הוא חולק בעצם על מהר"ם שיק). ולחיוזק דבריו הוא מסיים בקטע הבא:

יולקושטא דמילתא בעת כותבי קונטרס זה הזמין השיי לידי אחד ממנהלי מוסד מפורסם באמריקא שמטפלים עם החרשים וסיפר לי שיש לו בן שחיה חרש גמור שאינו שומע ואינו מדבר, ועיי הטיפול הוא עכשיו למדן גדול בכל העניינים הן בבקאות והן בהבנה, ויש לו חיתוך הדיבור כמו שאר פקחים בלי שום הבדל, והוא לומד בישיבה גדולה ומפורסמת ונוהגים עמו כמו בשאר הפיקחים בכל ענייני התורה. והראיתי לו מה שכתב המהר"ם שיק, ואמר לי שיש הבדל גדול בין הטיפול שבזמניהם לטיפול דעכשיו. שעכשיו על ידי כלי השמיעה HEARING AIDS ושאר עניינים הם מתפתחים ומשתלמים ממש כפיקחים. ודבריו נראים נכונים שהרי באחרונים שקלו וטרו בענין, וכתבו מפורש שהדיבור שלהם היה כמו לשון של עלגים, אבל עכשיו כמו שמסר לי הם מדברים ממש כמו שאר מדברים בלי שום הבדל, ואם כן אין שום ספק שיש עליהם דין של פיקח שמחויבים בכל המצוות."

הרב שיינברג בקש את חוות דעתו של הרב שלמה זלמן אויערבך למאמרו, וזה השיבו³⁰ שכבר פסק בעבר בעניין צעיר חריף שלמד לדבר בשפה עילגת שדינו כפקח. רש"ז אויערבך חולק במפורש על מהר"ם שיק "שחרש אין בו דעת עצמו רק דעת מלמדו. הרי עינינו רואות שבזמננו אין הדבר כן ויש להם פיקחות וחריצות משלהם וגם יש אשר הם יותר משכילים ממלמדיהם ולכן יותר מסתבר... דחשיבי שפיר בני מצוות." הוא מנסה שם לתרץ את דבריו של המהר"ם שיק

ולהסביר את כוונתו.

הוא דוחה את טענת בעל דברי מלכיאל "שאי אפשר לומר שחז"ל טעו חס ושלום בדין חרש שלא ידעו שאפשר ללמדו" בהסבר פשוט: "נראה לענ"ד דיתכן דלפני שידעו ללמד ולפתח את שכלם כמו שיוודעים בזמננו, היו נחשבים באמת כשוטים מה שאין כן בזמננו" וכדוגמא לאפשרות כזאת הוא מצביע על מציאות של פג באינקובטור שלא היתה ידועה לחז"ל.

את הדילמה של הפוסק אשר יוצא נגד קודמיו שאסרו, מסכם הרב אויערבך בסוף תשובתו במילים: "סוף דבר נראה לענין חרש שלמעשה קשה מאד להכריע בדבר שגדולי תורה אשר מימיהם אנו שותים, כבר האריכו בזה, אבל גם קשה מאד לדחותם חס ושלום מקיום מצוות."

ראינו בסקירה זו שיש בימינו גיבוי הלכתי להתייחסות אל חרש-אלם שדעתו ניכרת ממעשיו, כאל בר דעת החייב במצוות ומעשיו ברי תוקף. אמנם חלק מהפוסקים לא עסקו ישירות בבעיות של צעירים שהתחנכו במוסדות מיוחדים או בשאלות חינוך, אך צריך להדגיש שבעולמה של ההלכה חובת החינוך נגזרת מחובת קיום המצוות. על ההורים מוטל החיוב להרגיל קטן במצוות שיתחייב בהן בגדלותו כדי שיהא מחונך ורגיל למצוות³¹. כמו שנאמר במשלי "חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה". מתבקשת איפוא עזרה אינטנסיבית לחרש אלם כדי לאפשר לו להתגבר על מגבלותיו ולהגיע לרמת דבור והבנה שיאפשרו לו נטילת חלק מלא בפעילות דתית בקהילה.

ומכאן לשאלת חינוכו של המפגר. ההלכה קבעה את מקומו מפגר בתוך השוטים, עם זאת היתה ערה לכך שאלו דברים שקשה לקבוע בהם כללים נוקשים. הרמב"ם פוסק:³²

"הפתאים ביותר שאין מכירין דברים שסותרין זה את זה ולא יבינו עניני הדבר כדרך שמבינים עם הארץ, וכן המבוהלים והנחפזים בדעתם והמשתגעים ביותר, הרי אלו בכלל השוטים. ודבר זה לפי מה שיראה הדיין שאי אפשר לכוון הדעת בכתב".

וכאן נשאלת השאלה: מה יהיה דינו של מפגר שיש לו דעת כמו ילד קטן, אשר מבין דברים הסותרים זה את זה, אם כי ברור לכל שיש פער גדול בין גילו השכלי לבין גילו הכרונולוגי? הרי אצל נער בן 11, גילו השכלי אינו מעלה ואינו מוריד לעניין חובת קיום מצוות. הקריטריון הקובע הוא בגרותו הפיזיולוגית וגיל 13 שנים ויום אחד. האם גם אצל נער מפגר ניתן לפסוק כך?

בשאלה זו עסק הרב שיינברג בתשובתו שלעיל²⁹. הרב שיינברג טוען, שברור הוא כי אם מפגר עושה מצווה ביוזמתו, יש לו לכל הפחות שכר כמי שאינו מצווה ועושה ולכן יש חיוב לאב לחנכו לקיים מצוות. אולם לדעתו, יש מקום לחייבם אף מן התורה. כהוכחה לכך הוא מנסה להראות מדברי הרמב"ם בהלכות מכירה שיש שני תנאים, לקבלת מעמד של גדול: דעת וגיל. כיוון שדעת היא משתנה בטווח שונות רחב, הרי ניתן לומר, שגם מי שיש לו דעת כמו לפעוטות, אך מבין דברים שסותרים זה את זה, יכול להחשב כגדול. הוא מוכיח, שאפילו לגבי חרשים יש מקום לקבוע להם דין פיקח, אם הוכחה מחשבתם מתוך מעשיהם³³, ואם כן בודאי שניתן לומר זאת על פתי, שהגדרתו כפי שראינו ברמב"ם, תלויה בשיקול דעת אנושי, ביחס למידת הבנתו. הרב שלמה זלמן אויערבך הסכים עם הרב שיינברג: "שכל שהוא מבין ויש לו דעת כמו פעוטות

ויורע שהקב"ה נתן לנו תורה, ואנו מקיימים מצוותיו ... (נחשב) כבר דעת לעניין קיום מצוות.³⁰ הוא מוסיף שבעניין עונשין הרי הוא כשוגג לגבי מצוות ואיסורים שאין הוא מבין בהם. הרב אויערבך הוסיף נימוק מעניין לקביעתו: מפגר (והוא הדין חרש) אכן חייב במצוות. בן-נח, כידוע, חייב בקיום שבע מצוות בני נח, אלא שחובה זו לא חלה על-פי גילו אלא על-פי התפתחותו השכלית. השוטה, כל מגבלתו אינה אלא חולשת דעתו. אבל אם יבוא לפנינו שוטה שדעתו כן בשלה לקיום מצוות, יוצר מצב משונה שכן-נח, במקרה כזה חייב, ואילו בן-ישראל יהיה פטור. כיוון שכך הרי ברור שהמפגר הזה חייב לפחות בשבע מצוות בני-נח. אבל היכן מצינו אפשרות שבן-ישראל יהיה חייב בחלק מהמצוות (שבע מצוות בני נח) ופטור על השאר? אין לנו אלא לקבוע שאם דעתו בשלה לכך, יהיה חייב בכל המצוות.

מהנאמר עד כה, ברור איפוא, שיש מצוות חינוך גם אצל הורי מפגר, ויש מקום לעודדם לחנכו לתורה ולמצוות.³⁴ לפיכך מתבקשת הסברה מתאימה לתלמידים, כיצד יש להבין היום את קביעת הגמרא לגבי חרש ומפגר, וכן דרושה הדרכה, כיצד ניתן לשתף ילדים חריגים אלו בקיום מצוות בביה"ס ובקהילה.

כאשר נפתחו מוסדות חינוך למפגרים, הוצגה דילימה קשה ומעניינת, לפני חתם סופר³⁵ ע"י תלמידו ר' צבי הירש אופנהיים³⁶, בעקבות בעיה שהתעוררה בעירו טעמשוואר שבטרנסילבניה: "אחד מתושבי קהילתנו ספרדי, אשר זה שנתיים הלך לעולמו, הניח בן אחריו שהוא לעת הזאת בן ז' שנים. והנער בכל מעשיו כמתעתע, מדבר ואך קול דברים ובעצמו אינו יודע מהו מדבר, שומע בעת מדברים אליו ואינו יודע תכלית שום כוונה מיוחדת על בוריה ממה שדיברו אליו, אינו לא חרש ולא אילם אף לא פיקח, כל מעשיו, רמיזותיו קריצותיו ותנועותיו מוכיחין, מעידין ומגידין אשר הוא שוטה ודעתו קלישתא מאוד. ואחרי אשר אבי הנער הלזה הניח עיזבון גדול וסך עצום ואין יורש אחר זולת השוטה הזה, הנה קרובי הנער אספו הרופאים המומחים, מנוסים ומוחזקים שבעיר הזאת, לדעת מה יהיה משפט הנער וכדת מה לעשות למצוא מזור ותרופה לתחלואי גופו ונפשו. והרופאים כולם פה אחד, כי יש בו מעט דעת, ודעתו קלישתא ואין רפואה אחרת למכתו אם לא בעיר וויען או בעיר וואצין סמוך לפעסט, אשר שמה הוקם בית חינוך מורים מחנכים מלמדים לאלה דעת ומזמה, ואם יבא שמה בודאי בלי שום ספק יעלה מעלה אחר מעלה בדעת. ואף כי לא יהיה חריף כשאר בני-אדם עכ"פ, יגיע למעלה להיות בעל-אנושי, לישא וליתן לכלכל דבריו במשפט לטרוף טרף לו. וזהו מקום השאלה - כי אחרי אשר ינתן שמה, אי אפשר לשלוח לו ולהכין לו די מחיתו בכשרות אף לא יניחו להוביל לו שמה דבר ממקום אחר, והוא צריך להיות בחברה ואגודות כל הנמצאים שמה ואף במאכלן ומשקן. אם רשאים למוסרו שמה כיוון שבודאי יאכל נבילה וכל טרפה, או לא".

הטיעון שביסוד המחשבה של השואל הוא, אם לא יישלח הנער לאותו מוסד הוא יגדל כשוטה, ולא יבוא לכלל חיוב במצוות לעולם. על ידי זה שאנו מכניסים אותו למוסד נביאו לכלל דעת ויהיה חייב במצוות. הגם שהחתם סופר, בגלל הנסיבות, הבין שתשובתו תגיע אחרי שבאו לידי הכרעה בדבר, האריך בדיון ובנימוקים המטילים אור עקרוני על הסוגיא:

- א. לגבי החובה של ההורים להימנע מיוזמה שתגרום לקטן עשיית איסורים - "לא למיספיה ליה בידים" 37 - קבע שאין הבדל בין קטן פיקח לקטן שוטה.
- ב. השיקול המצדיק מעשה אסור בחינוכו של קטן, על מנת להביאו לקיום מצוות בבגרותו, קיים בחינוך ומקורו בבעלי התוספות³⁸. והוא מהווה יסוד חשוב בבעיות חינוכיות של פיקח שכבר חייב במצוות. אולם אצל מפגר, אלמלא היוזמה שלנו, לא יגיע לעולם לחיוב מצווה בבגרותו. אם כך, טוען החת"ס, כיוון שהכל יזום, גם החיוב בעתיד וגם האיסור בהווה, יש מקום לשיקול כן: אם המוטיבציה לשלוח אותו למוסד נובעת מהמטרה, כפי שהציג השואל, שיקיים מצוות ויזכה לעולם הבא או שמא היא נובעת רק מרצון שילמד לחיות באופן נורמלי עד כמה שאפשר בעולם הזה.
- ג. הטיעון המצדיק מעשה אסור בנימוק של כבוד הבריות - "גדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה" אינו מתקבל על דעת החת"ס, שהרי השוטה עצמו אינו מתבייש במעשיו, ואין שום הצדקה שבגלל הבושה של הקרובים, נתיר להם איסורי תורה.

מסקנות אלו של החת"ס סותרות את טיעוניו של השואל, אולם מסקנתו ההלכתית של החת"ס היא, שאין בעצם שליחתו של הנער למוסד משום "ספי ליה בידים ממש". וזאת משום שאיננו נותנים אוכל אסור לפיו אלא שולחים אותו להתחנך במקום אחר, ושם גויים מאכילים אותו ביוזמתם, ובמקרים כאלו (יוזמה של גוי) כבר נפסק, שכשיש בכך צורך לקטן, אין חייבים למחות³⁹. לכן, מעיקר הדין כל זמן שלא הגיע לגיל 13 אין איסור לשלוח אותו לשם. אולם מוסיף החת"ס בסוף תשובתו הערה אישית:

"ומכל מקום העידו קדמוננו ז"ל שע"י מאכלות אסורות בנערות, מטמטם הלב, ומוליד לו טבע רע, עדין אני אומר מוטב שיהיה שוטה כל ימיו ואל יהיה רשע שעה אחת לפני המקום ב"ה."

הרי לנו דוגמא מעניינת להלכה ולמטא-הלכה בשיקוליו של פוסק.⁴⁰ בימינו יש ב"ה מוסדות רבים לחינוך מיוחד שמטבחם כשר, והבעיה הזאת אינה קיימת. ברם, קביעותיו העקרוניות של החת"ס, כמו ברבות מתשובותיו, תקפות עדיין. הדברים אמורים לא רק ביהודים בחו"ל הנאלצים לעיתים לפנות למוסדות שונים שברמתם המקצועית אין להם מתחרה, אלא גם בארץ ייתכנו מצבים ודילמות בחינוכם של ילדים חריגים, שמצבם הקשה והנסיבות המקומיות מצריכים תנאי פנימיה, כשהמוסד המדובר אינו מנוהל באווירה רתית. השיקולים שיועלו במקרה כזה בעד ונגד, נידונו למעשה בתשובתו זו של החת"ס סופר.

סיכום:

התהליכים שהתרחשו בתחום חינוך החרש, פרצו את החומות שבלמו חרשים מלהתפתח שכלית ולהתקבל בחברת השומעים. תהליכים אלו הביאו במשך השנים את הפוסקים להכיר בשינויים הללו גם מבחינה הלכתית. בימינו מתרחשים תהליכים דומים, ביחס לחינוכם של ילדים חריגים בעלי מגבלות אחרות⁴¹, וראינו כי גם הללו זוכים להד בפסיקתם של חכמי דורנו. חשוב איפוא, כי אנו, אנשי החינוך, נדאג - במקביל להתפתחות הרפואית, הטכנולוגית והפסיכולוגית - לחינוכם של ילדים חריגים אלה לתורה ולמצוות, באווירה רוחנית מתאימה, אם במסגרת החינוך הרגיל, ואם במסגרת החינוך המיוחד.

הערות ומראי מקום

1. ראה: אנציקלופדיה תלמודית, כרך יז, ערך "חרש שוטה וקטן", עמ' תקלח.
2. ועיין על כך: גילת י. ד., פרקים בהשתלשלות ההלכה, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ב, עמ' 19-31. וכן: רות א.ג.צ., להגדרת קטן וגדול בספרות התלמודית, בתוך: דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, כרך ג' תשמ"א.
3. ראוי עם זאת לציין שהגמרא הבחינה בין חרש לבין שוטה. הגמ' (שבת קנ"ג ע"א ע"ב) דנה מי עדיף שיטלטל בשבת בשעת הצורך כשאינן נכרי או חמור להניח על גבו, ומסיקה שעדיף שוטה על פני חרש, לפי שהשוטה אין לו דעת ואילו החרש דעתו קלושה. עדיפות זו נתקבלה להלכה (שו"ע או"ח סי' רסו). הגמ' והפוסקים לא הכריעו בין חרש לקטן, והשאירו זאת לשיקול דעתו של המבוגר שאיתם, כאשר אחד משקולי הדעת האפשריים (בהם התלבטה הגמ') שהקטן מצבו זמני ועתיד לבא לכלל דעת, מה שאין כן בחרש.
4. ראה: אברהם א. סופר, נשמת אברהם הלכות חולים, כרך א' או"ח סימן נ"ה.
5. נושא זה נלמד במכללה במסגרת קורס "סוגיות חינוך בספרות השו"ת" שכל מטרתו להביא את התלמידה להתמודד אישית עם השאלות החינוכיות שהועלו בפני מורי הוראה, וללמוד כיצד פסקו להלכה המשיבים ומה היו העקרונות ההלכתיים והחינוכיים שהנחו אותם. דומני, כי זו דרך נאותה של שילוב שתי מטרות חשובות בהכשרת מורים: לימוד הלכה לרוחב ולעומק, ועיצוב מחשבת חינוך הולמת למחנכת בחמ"ד.
6. בבלי חגיגה ב ע"ב.
7. משנה תורה, הלכות אישות פ"ב הל' כו.
8. או"ח סימן נה סע' ח. (הלכות קדיש).
9. משנה תורה, הלכות אישות פ"ד הל' ט.
10. שו"ת רב פעלים ח"ד אה"ע סי' ה.
11. אגרות משה אה"ע א סי' פז.
12. ועיין אנציקלופדיה תלמודית כרך טו ערך "חליצה", עמ' תרכט.
13. שו"ת צמח צדק סי' עז. (ר' מנחם מנדל קרוכמל מניקלשבורג פולין, מאה 17).
14. ר' חיים הלברשטם חי בפולין 1793-1876, מיסד חסידות צאנז. בעל השפעה רבה הן כלמדן והן כאדמו"ר.
15. שו"ת מהרם שיק, אה"ע סי' עט. (ר' משה שיק 1807-1879, מראשי האורתודוכסיה בהונגריה, תלמידו של חתם סופר). לא צויין מתי נכתבה תשובה זו. מדברי הרב שיק מסתבר שלא הכיר את קונטרס מלאכת חרש שיצא בווינה תרכ"ד. או יתכן שתשובתו נכתבה קודם.
16. תרגום המאמר מופיע בשו"ת רבי עזריאל חלק ב (אה"ע וח"מ) מילואים סי' נח. (ר' עזריאל הילדסהימר, ברלין 1820-1899).

17. ר' שמחה בונם סופר (פרשבורג סוף מאה 19) מספר (שו"ת שבט סופר חלק אה"ע סי' כא) שאביו, בנו של החתם סופר, התרשם כל כך מביקורו בביה"ס לחרשים-אילמים בווינה, עד שבקש שיניחו אתם תפילין מדי יום, והתלבט אם אינם חייבים במצוות.
18. בשו"ת מהרש"ם ח"ג, סי' צג. (ר' שלום מרדכי הכהן שבדרון, גליציה בדור שלפני השואה). פסק שא"א לגרש חרשת. בשו"ת היכל יצחק אה"ע ח"ב סי' מז. (הרב יצחק איזיק הרצוג הרה"ר לישראל) פסק שיש לחרש דין פיקחים אך מתלבט בעניין. בשו"ת משפטי עוזיאל ח"ב אה"ע סי' פט (הראשון לציון הרב מאיר חי עוזיאל) פסק שדינו כחרש ואינו מבטל הליקוי.
19. בשו"ת הר צבי יו"ד, סי' ג, ד. (ר' צבי פסח פרנק י-ם). פסק שלא ישחוט.
20. בשו"ת נחלת בנימין סי' לא (ר' בנימין וולף ברייער/ברויאר) פסק שיכול להצטרף למנין. וכן בשו"ת יהודה יעלה, ח"א סי' כו. (ר' יהודה אסאד הונגריה מאה 19).
21. וכבר העיר על כך בעל נחלת בנימין בתשובתו (הערה 20).
22. משום מה נוטים להזכיר את בעל דברי חיים בין אלו שהתנגדו לתת לחרש מלומד דין פיקח או הסתפק מאד בנושא, (למשל: שו"ת צור יעקב סי' טז בסופו. וכן שו"ת יחיה דעת ח"ב, סי' ו) והדבר תמוה בעיניי. אני נוטה להניח שבגלל היות קונטרס מלאכת חרש נדיר, היו שהכירוהו מכלי שני. מי שקורא בקונטרס עצמו, רואה בעליל שר"ח הסכים עקרונית לר' יהודה, והסתגויותיו הלכה למעשה מצומצמות. אלא אם נאמר שר' יהודה ליבש עצמו לא הבין את תשובת רבו. למי שמבסס את עמדתו שר"ח שולל שינוי דין חרש על סמך תשובותיו בשו"ת דברי חיים סי' עג, עט, יש להעיר:
 - א. בתשובה עט פסק להשתמש בשני נוסחי גט כחומרה, כדי לצאת גם דעת המחמירים, כפי שגם נהוג לדבריו בגט קטנה.
 - ב. בתשובה עג טוען אמנם שקידושי חרש רק מדרבנן, אך יש לשים לב שתשובה זו משנת תרי"ט, היינו שנתיים לפני תשובתו שבמלאכת חרש ואשר בה הסכים במפורש שקידושיהם קידושי דאורייתא. הסתייגותו היתה רק לגבי ספק כשרות השחיטה בגלל דעת רמב"ם. וכדאי גם לעיין בפולמוס של ר' הילדסהימר בשו"ת ר' עזריאל הנ"ל עם החולקים עליו בשאלת דעת ר"ח.
23. שו"ת דברי מלכיאל ח"ו סי' ל"ה. (הרב מלכיאל צבי טננבוים, פולין, נפטר 1910).
24. שנה בשנה, תשכה, עמ' 125-128. (הרב יעקב יחיאל וינברג, בעל "שרידי אש", גרמניה בתקופת השואה, נפטר שויץ תשכו).
25. פס"ד רבניים, חלק ז עמ' פג, תיק 189/תשכז.
26. באופן מעשי באותו מקרה, כיוון שהאשה היתה חרשת אבל לא היתה מסוגלת לדבר כלל, חששו ביה"ד והעדיפו פתרון של יבום על פני חליצה.
27. שו"ת יחיה דעת ח"ב סי' ו. (הראשון לציון הרב עובדיה יוסף).
28. שו"ת אגרות משה חלק אה"ע ג, סי' לג. (הרב משה פינשטיין גדול הפוסקים בארה"ב נפטר תשמ"ו).
29. שיינברג הרב חיים פנחס, תשובה בעניין ילדים מפגרים לגבי חינוך ומצוות, מוריה יא, גל' ט-י, תשמב, עמודים נא-סד. (הרב שיינברג ראש ישיבת תורה אור בירושלים).

30. התשובה התפרסמה במוריה שם, וכן שו"ת מנחת שלמה סי' לד. (הרב אויערבך מגדולי הפוסקים בימינו, חי בירושלים).
31. אנצקלופדיה תלמודית, כרך טז, ערך חנוך עמ' קסא.
32. משנה תורה, הלכות עדות פ"ט הל' י.
33. ואין מקבלים את דעת מהר"ם שיק שאין זו דעת עצמם.
34. כל מי שראה את אושרם של הורים לילד חרש או מפגר, שזכו להתגבר על כל המכשולים ולהעלותו לקרוא בתורה בטקס בר-מצוה, יודע כמה חשוב הדבר להורים שחוו שנים של תיסכול, וכמה תורם המעמד לדמויו העצמי של הנער.
35. שו"ת חתם סופר חלק או"ח סי' פג. (ר' משה סופר (שרייבר) נפטר בפרשבורג תקצט 1839. נקרא ע"ש ספרו חתם (חידושי תורת משה), ונחשב אביה הרוחני של יהדות הונגריה האורתודוכסית).
36. כך קובע קינסטליכער מ. בספרו: החתם סופר ובני דורו, הוצאת בני משה, בני ברק תשנ"ג.
37. איסור זה מובא בגמרא יבמות (קיד ע"א): "לא תאכלום כי שקץ הם (ויק י"א, מב) וניתן לקרוא לא תאכלום - להזהיר הגדולים על הקטנים, ופרשו "דלא ליספו ליה בידים".
38. פסחים פח ע"א תוס' ד"ה שה, מעלים שם שאלה איך מאכילים קרבן פסח לקטן? הרי אינו אחד מהמנויים עליו ויש בכך משום לספות לו איסור בידים ממש. ומתמצים: שבמקרה כזה שהמעשה נועד לחינוך לקיים מצווה (בעתיד) הדבר מותר.
39. ראה על כך שו"ע או"ח סי' שמג, ושם משנה ברורה ס"ק ה, ובאר היטב ס"ק ד.
40. ויש מקום לברור רחב של תופעה זו, אך אין כאן המקום להרחיב.

41. בקשר לכך ראה FEUERSTEIN R. RAND Y. (1991) INTERVENTION PROGRAMS FOR RETERDED PERFORMERS; GOALS, MEANS, AND EXPECTED OUTCOMES, in: IDOL L. JONNES B.F. (edit), EDUCATIONAL VALUES AND COGNITIV INSTRUCTION; IMPLICATION FOR REFORM L.E.A. NEW JERSEY.